

Balázs Judit

A biztonság társadalmi dimenziói Közép- és Kelet-Európában

A legutóbbi két évtized folyamán a világ vezető ipari gazdaságai új növekedési pályára tértek. Az új típusú növekedés tartósan rendezte át a világ-gazdasági értékrendet, új erőviszonyok kontúrjai rajzolódtak ki.

A technológiaintenzív világgazdasági növekedési pályára kanyarodás eredményeképpen a fejlett piacgazdaságokban is megjelentek a gazdasági modellváltás és formáció átalakulás elemei: a második világháború után kialakult, s a hetvenes években már uralkodó neokollektivista gazdaságirányítási modell elemeinek helyében mindinkább egy neoliberális modell lép, majd a 80-as évekre a hagyományos ipari társadalmakat felváltja a poszt-indusztriális, informatikai társadalom.¹

A növekedési pályák eltérő dinamizmusa a világgazdasági erőközpontok átrendeződését eredményezte. A hagyományos fogyasztási cikkek terén a versenyelőnyök fokozatosan áttevődtek a harmadik világ egyes országaira, míg a transznacionális áramlásokat uraló amerikai tőke mellett távol-keleti sikergazdaságok nőttek fel, új pénzügy- és tőkepiacok termelődtek.

Európa gazdasági térvesztése egyre nyilvánvalóbbá vált, azé az Európáé, amelynek úgy nyugati, mint keleti felében a II. világháborút követő negyedszázad folyamán a gazdasági növekedés jóval meghaladta a világlagot.

Európa politikai fejlődését ugyanakkor súlyos történelmi örökség determinálta. Színtere volt két pusztító világháborúnak, s a két legerősebb katonai tömb szétverődésének: itt összpontosultak egy katasztrofális eszkalációba torkollható konfliktus hagyományos katonai eszközei. S míg a regionális integrációk a világgazdaság jelentős növekedési tartalékait tudták mobili-

* A szerzőnek "Optionen für ein europäisches Sicherheitssystem der Zukunft" címen 1991. február 27-március 1. között rendezett Kloster Banzban tartott konferencián elhangzott előadása.

záltni a világ más tájain, addig Európa katonai megosztottsága, a zárt ideológiai pályán mozgó szocialista országok önelszigetelődése hosszú időre szakította meg azokat a gazdasági szálakat, amelyek történelmileg alakultak ki Európa keleti és nyugati fele között. Az európai gazdaságok növekedési pályáit így kettős szorítás határolta be:

- a gazdasági növekedés dinamizmusának relatív megtorpanása,
- a katonai szembenállás okozta megosztottság.

A régió gazdasági térvesztése mellett a két szuperhatalom politikai, ideológiai, szemantikai konfrontálódásának szintere maradt, s a világ politikai elkötelezettségét tekintve a két vezető katonai tömb vonzáskörzetébe került, s egy kétpólusú biztonsági rendszerre épített.

A biztonságpolitika fogalma ugyanakkor egyértelműen azonosult a katonapolitika, a katonai biztonság fogalmával: a kelet-nyugati konfliktus militarizálódása pedig világosan a katonai elemek túlhangsúlyozásához vezetett. Valójában azonban a biztonságpolitikai konfliktusok, szubjektív töltetű ideológiai felfogások, az ellenségkép kirajzolódása gerjesztette a fegyverkezés eskalációját.

Elméletileg egy katonai konfrontáció, egy esetleges összecsapás szintere egyértelműen Európára tevődött át, s következésképpen a bipoláris biztonságpolitika európai dimenziói felértékelődtek, Európa gazdasági térvesztésével párhuzamosan ugyanakkor egy multipoláris gazdasági világrend körvonalai bontakoztak ki. De amíg Nyugat-Európa gazdasági térvesztése csupán relatív, addig a 70-es években, majd a 80-as évek elejére egyértelművé és általánossá válnak Közép- és Kelet-Európában a társadalmi, gazdasági modellek alapvető működészavarai.

A közép- és kelet-európai poszt-sztálini gazdaságpolitika, mely Lengyelországban, Magyarországon ugyan némi teret engedett a reformtörekvéseknek, alapjaiban ugyanakkor egy erősen korlátozott megújulási képességű gazdaságokra telepedett, a világméretű kihívásokra rossz válaszokat adott és ezzel az európai fokozódó lemaradást konzerválta. S talán egy nagyon furcsa paradoxonnal állunk szemben: ha igaz a korlátozott megújulási képesség Kelet- és Közép-Európára, akkor fokozottan érvényes a szovjet gazdaságra, ahol is úgy tűnt, hogy a 80-as évekre a modell olyan mértékű működészavaraival állunk szemben, ami már az extenzív fejlődés számára is korlátokat szab.

Így a KGST-országokhoz fűződő gazdasági érderendszer is más helyi-értékűvé vált, sőt valójában veszített értékéből, mialatt a rendszer egésze egy általános periferizálódáson ment keresztül.

Egy ilyen fejlődésnek egyértelmű és szükségszerű következménye a biztonságpolitika átértékelése: a katonapolitikai elemek dominanciájával szemben a komplex biztonság fogalma került előtérbe. Ezen belül is egyértelmű a gazdasági biztonság primátusának megjelenése, ami magába foglalja az ellátásbiztonságot, a tudományos technikai ismeretek áramlását, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokat is. Az "elégéses védelem" katonai doktrina megfogalmazásával a katonapolitika szerepe nemcsak csökkent, hanem a nem katonai szféra - a gazdaság és ideológia - biztonságpolitikai dimenziókat nyert.

Mindennek világos következménye a katonai szembenállás mérséklődése, a fegyverkezés csökkentése és az általános enyhülés a két szuperhatalom viszonyában, ami végül is lehetővé tette az ideológiai fellazulást, megteremtette az előfeltételét a reformfolyamatok kibontakozásának Kelet- és Közép-Európában.

Ha a demokratikus transzformáció kiteljesedését a többpártrendszeri alapon szerveződő választások kiírásával fémjelezzük, akkor az 1989-es év mérföldkövet jelentene Európa keleti felén. Ha a politika átalakulási folyamatát a korabeli sajtó, vagy akár Ms. Thacher beszédei alapján ítéljük meg, akkor úgy tűnik, hogy a Kelet- és Közép-Európa legújabbkori történelme Gorbacsovval kezdődik.

Látványos fordulat ténylegesen Gorbacsov nevéhez fűződik, ugyanis hiába történtek már a 60-as években lépések a gazdasági pluralizálódás irányába, a térség országainak mozgásterét szűk ideológiai pálya határolta be, ahol is a kitérési kísérleteket kíméletlenül elfojtották.

A lassan negyedszázaddal ezelőtti reformkísérletekhez ugyan csak nagy várakozások fűződtek, s szigorú tervutasításos rendszer bizonyos piaci elemekkel történő ötvözése szinte forradalmi lépésnek számított akkor, amikor a politika és a gazdasági rendszer zárt ideológiai egységet képezett, s bármilyen átörös a rendszer egészét kérdőjelezte volna meg.

Így a gazdasági reformok nem vezettek, de nem is vezethettek átörös politikai rendszerváltozáshoz, jóllehet a konvergenciaelmélet erre épített.

Abból indult ki, hogy a közép- és kelet-európai gazdaságok előbb-utóbb olyan reformokra kényszerülnek, amelyek maguk után vonják a politikai intézményrendszer reformját is.

Ha visszatekintünk a történelem kiemelkedő állomásaira, kitűnik, hogy nagy társadalmi transzformációk, klasszikus forradalmak mindig alulról jövő kezdeményezések, tömegmozgalmak eredményeképpen jöttek létre. Európában a klasszikus és bizonyos értelemben befejezett polgári forradalmak polgári társadalmakat teremtettek, s ezzel létrehozták a fejlődés centrumait.

A befejezetlen, vagy el sem kezdett polgári forradalmakkal terhes Kelet-Európa ezzel szemben a fejlődés perifériájára szorult. Itt is felvetődött az alulról jövő átalakulás igénye, a tömegmozgalmak, de ezek a kezdeményezések gyengék és erőtlenek maradtak, a polgári társadalom megteremtésére irányuló törekvések a periférián felülről jövő impulzusokból táplálózkodtak. De éppen a polgárság gyenge és erőtlen voltából adódott, hogy a klasszikus polgári társadalmi-gazdasági formáción alapuló parlamentáris demokrácia nem tudott kialakulni, e helyett az abszolutizmus formái merevedtek meg.

S csak így kerülhetett sor arra, hogy századunk közepén Kelet-Európában új típusú forradalom bontakozzék ki: forradalom a periférián. A szocialista forradalom, mely jelszavaiban túllép a polgári társadalmon, a polgári demokratikus kereteket messze meghaladó vívmányokat, sőt magasabb rendű társadalmat hirdet meg. A befejezettnek tekintett szocialista forradalom zárt eszmerendszert kényszerített a társadalmi-gazdasági élet minden szférájára, s ezzel hosszú időre behatárolta a fejlődés útját.

Kitörési lehetőséget, döntő fordulatot a Brezsnjev doktrína elvetése jelentett. Ezzel vált lényegében nyilvánvalóvá, hogy a szocialista forradalom nyomán megszülető társadalmakat súlyos belső ellentmondások feszítik, s a rendszer belső ellentmondásai pillanatok alatt forradalmi helyzetet érlelnek akkor, ha azt nem törli le külső erőszak.

A 80-as évek végére az el nem kezdett, vagy befejezetlen polgári forradalom felemás vívmányaira ránehezedő szocialista forradalom örökségét hordozó társadalmakban új típusú forradalom, a "kelet forradalma" bontakozott ki.

Ha minősíteni és összehasonlítani akarnánk a 80-as évek végén Európa keleti felét megrázkódtató földcsuszamlást, abból kellene kiindulnunk, hogy a "szocialista országokban" végbement reformtörekvések, a demokratizálódás esetében azonos jellegű folyamatok elindulásáról van szó. Az országok mindegyikében a monolitikus hatalmon ütöttek rést, a pártállamot építették le, és egy a társadalomra, az egyéni lét szinte minden szférájára ránehezülő, kívülről rákényszerített politikai-gazdasági ideológia, s már-már Orwell-i szemantikai kényszertől próbáltak szabadulni.

De ha el is tekintünk a nemzeti sajátosságokból adódó természetes különbségektől, vajon akkor is fennáll-e a folyamatok kimenetelében az azonoság? Minden bizonnyal nem, hiszen - bár némi tipizálás felállítható - valójában minden kelet-közép európai ország másként élte meg a "kelet forradalmát".

Mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a korábban közös ideológiai koncepcióra, azonos működési elvre épülő gazdaságok sajátos nemzeti fejlődésen mentek keresztül. Itt nemcsak, sőt elsősorban nem a nemzeti sajátosságok, adottságok képezték a különbözőséget, hanem az - most a gazdasági szférát kiemelve - egyes országok az évtizedek során bejárt útja, a merevebb tervutasításos, vagy a lazább, piacgazdaság felé hajló gazdaságpolitikai gyakorlat.

A kezelhetetlennek tűnő, eladósodott lengyel, majd magyar gazdaság, a megmerevedett elosztáson alapuló bolgár gazdaság, a szigorú tervutasításos rendszer fenntartása a Szovjetunióban, a torz ösztönzési rendszeren alapuló tervlebontási mechanizmus az NDK-ban, Csehszlovákiában óhatatlanul befolyásolta a reformfolyamatok kimenetelét. A reformfolyamatok így törvényszerűen a két kezelhetetlen, eladósodott gazdaságban indultak meg.

A politikai rendszerváltás síkján a leggyorsabb és leglátványosabb eredményeket a magyar reformfolyamatok kényszerítették ki. Jóllehet, a lengyel reformfolyamatok időben jóval megelőzték a magyarországiakat - talán nem túlzás azt állítani, hogy a pápa 1979-es látogatása jelenthetett mérföldkövet. Ekkor fejezte ki a nagyszabású békés menet, a fegyelmezett megmozdulás a nemzet egységét. S valójában itt alakult meg az első valóban munkáspárt, hatalmas tömegbázissal. Ennek ellenére a hatalmon lévő kommunista pártot csak behatárolt kompromisszumokra tudták rábírní.

Magyarországon az ellenzék jóval később, csak a 80-as évek közepén szerveződött, tömegbázisa akkor még alig százezres, de ez elsősorban az értelmiség, illetve kisebb mértékben a munkásság "politizáló" rétegéből tevődött össze. Az ellenzék látványos sikere nemcsak abból adódott, hogy az önmagát túlélte, megmerevedett, fejlődésképtelen, a valamikori tömegbázisból elszakadt, megújulásra nem képes párt elittel állt szemben, hanem az a tény is, hogy az ellenzék nélküli, a hatalom gyakorlásában elkényelmesedett, képzetlen pártelit nem egyenrangú ellenféllel állt szemben és ezt felismerve önmagát bomlasztotta.

A német, cseh és bolgár reformfolyamatok kibontakozásában ennél jóval nagyobb szerepet játszottak a tömegek, bár a demokratizálódás folyamata lényegesen eltér Bulgáriában a német, illetve csehszlovák gyakorlattól.

A bolgár átalakulás folyamán a pártvezetés egyik része, a reformkommunisták, puccsal váltak le a hatalmi elit ortodox szárnyáról a demokratizálódás azonban alulról, a tömegek nyomására indult meg.

Sajátos képet mutatnak a robbanásszerű változások az NDK-ban és Csehszlovákiában. Az egypárti uralom alatt ² mindkét nép sajátosan kettős arculatúvá vált.

Az NDK megalakulása, 1949 óta az NDK pártvezetés minden erőfeszítése arra irányult, hogy kiölje az egységes német nemzeti tudatot, s helyette valamiféle NDK államiságot, NDK hovatartozást tudatosítson az állampolgároknál. Egy olyan fajta képmutatásra kényszerítették a lakosságot, ahol már szinte kétségessé vált, hogy vajon hol a képmutatás és hol a meggyőződés határa. Vaclav Havel szavaival:

"Mindannyian hozzászoktunk a totalitárius rendszerhez, megváltoztathatatlan tényként fogadtuk el, s ezáltal működtettük... Egyikünk sem mondhatja, hogy pusztán az áldozata, mert mindannyian segédkeztünk, hogy létrehozzuk."³

Annál meglepőbb volt a tömegmegmozdulások hevéssége az NDK-ban, ami találkozott a felszín alatt formálódó, s hirtelen megjelent politikai ellenzékkel.

A prágai tavasz idején szerveződött ellenzékot az utána következő korszak nem tudta végérvényesen megsemmisíteni, s az itt is hevesen jelentkező tömegmegmozdulások gyors, radikális formában nyomultak előre és bom-

lasztották szét a monolitikus hatalmat. Az ellenzék és a tömegmegmozdulások gyors egymásratalásából adódóan a demokratizálódási folyamatok radikálisabban és nagyobb intenzitással zajlottak le. Számos vonatkozásban előreléptek a viszonylag gyors magyarországi folyamatokhoz képest is.

Magyarország viszont számos olyan merész, úttörő jellegű külpolitikai lépést kezdeményezett, ami új fejezetet nyitott nemcsak a magyar külpolitikában, hanem kisugárzása európai léptékű változásokat idézett elő.

A Romániában végbemenő folyamatokat jelenleg még nehéz minősíteni. Kivételt képeznek a többi országokhoz viszonyítva annyiban, hogy míg az 1989-ben lejátszódó forradalmak "békés" úton zajlottak le, addig Romániában súlyos véráldozatokat követeltek. A Temesvárról kiinduló felkelést követően a hadsereg látszólag a felkelőkhöz csatlakozott, valójában azonban a helyzetet kihasználva gyors államcsínyt hajtott végre és ezzel magához ragadta a hatalmat. Ezzel azonban teljesen nyilvánvalóan a Ceausescu második vonal került hatalomra. A véres összezapások, melyek napjainkban sem jutottak nyugvópontra számos ellentétes érdek összeütközéséből táplálkoznak, s melyeket a jelenlegi vezetés a nemzetiségi ellentétek szításával próbál más mederbe terelni.

Mit jelentenek ezek a változások a demokratizálódás a társadalmi stabilizálódás szempontjából?

Ha visszatérünk a kiinduló ponthoz, a "kelet forradalmának" minősítéséhez, talán akkor állunk a valósághoz legközelebb, ha az 1989-ben a kelet-európai országokon végigsöprő hullámot egy megkésett polgári forradalomnak, illetve legalábbis célkitűzéseiben annak befejező szakaszának tekintjük.

Hogy mennyiben valósultak meg a polgári célkitűzések és ezzel együtt a demokratizálódás milyen ütemben halad előre, ez minden bizonnyal országról-országra változni fog. Kelet-Németországban a német egyesítés során beolvad a polgári demokrácia intézmény-rendszerébe. Ez a folyamat nem kis társadalmi megrázkódtatásokkal, a kezdeti eufória utáni kiábrándultsággal és számos illúzió elvesztésével jár együtt. A szerény, de stabil egzisztenciát kínáló NDK társadalom elkényelmesedett, a társadalmi kihívásokra válaszolni nem tudó lakosságot termelt ki, mely kétséges, hogy egy teljesítményorientált rendszerben mennyire állja meg a helyét. Lengyelországban

a kezelhetetlen gazdasági válság és eladósodás teszi kétségessé egy stabil, demokratikus átalakulás közeli lehetőségét. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi átalakulás kezdeményezője és élharcosa, a Szolidaritás is szakadás előtt áll.

Jobb esélyek kínálkoznak a demokratizálódás következetes végrehajtására Csehszlovákiában, ahol is képzett értelmiségi ellenzék állt a mozgalom élén. Nem véletlen azonban, hogy Bulgáriában és Romániában a legkétségesebb a demokratizálódás kibontakozása.

A demokrácia csak hagyományokra épülhet és mindkét ország a kelet-európai országok közül történelme folyamán legkevesebbet élt át abból, ami megteremthette volna egy későbbi demokrácia alapjait. Mindkét ország történelme folyamán kiesett az európai nagy áramlatok sodrásából, így nem ismerte meg a reformációt, a reneszánszot, e helyett évszázadokon át despotikus uralmaknak alárendelődtek. A kelet-európai országok közül egyedül Bulgáriában "nyerték" meg a választásokat a reformkommunisták, Romániában pedig a forradalomnak tituált államcsínnel valójában a diktatori dinasztiaát söpörték el, a rendszer szinte változatlanul maradt meg.

Visszafordíthatatlanok-e vajon a reformfolyamatok, a demokratizálódás?

A kelet-európai példák azt bizonyítják, hogy a belső demokratizálódási folyamatok megállíthatatlanok akkor, ha letérésükre külső segítséget nem vetnek be.

Csak a Brezsnyev doktrina alkalmazásával állíthatták meg és zúzhatták szét a korai reformfolyamatok nyomán kibontakozó demokratizálódást Magyarországon és Csehszlovákiában. A gorbacsovi irányvonal megjelenésével azonban ezek a folyamatok törvényszerűen indultak el minden kelet-európai országban. A demokratizálódás elért fázisa, szintje azonban attól függött, hogy milyen előzményei voltak a reformfolyamatok kibontakozásának a különböző országokban.

A történelemnek egy sajátos paradox megnyilvánulása azonban, hogy a kelet-európai reformok csak a gorbacsovi irányvonal megjelenésével bontakozhattak ki, ugyanakkor Gorbacsov éppen a saját országában talált a legnagyobb ellenállásra és a szovjetunióbeli reformfolyamatok valójában lényegesen lemaradtak a kelet-európai változásoktól.

Humanitárius elvekre, az alapvető emberi értékek megteremtésére hivatott társadalom képét hirdette meg a peresztrojkával, a glasznoszttyal, s azzal, hogy legfőbb támogatója volt a kelet-európai változásoknak. Alapvetően tévedett azonban a kelet-európai folyamatok megítélésében. Nem számított ilyen súlyos nemzetiségi ellentétekre, szociális elégedetlenségre, szeparatizmusra. Mind, mind olyan kérdések, amit korábban a hatalom eszközével kézben tartottak. Ma azonban a szovjet birodalom a széteséssel küzd. Úgy tűnik, hogy szinte csak erőszakos megoldás kínálkozik a birodalom összetartására. Kérdés azonban, hogy a Szovjetunióban a belpolitikai kurzus erősödik, vajon nem hat ki ez a szovjet külpolitikára. Nem kell-e vajon a Brezsnyev doktrína újjáéledésétől tartanunk? Vagy bízhatunk-e a Geraszimov által idézett "Sinatra" doktrínában? Mi várható Európában? Az eddigi jelek arra utalnak, hogy a Szovjetunió még esetleg ha a birodalom széthullását vagy részbeni széthullását nem is tudja megakadályozni, jóllehet ennek nyilvánvaló jelei vannak, a jelenlegi vezetés kész arra, hogy a Varsói Szerződés katonai testületét politikai testületté változtassa. Ettől függetlenül a Szovjetunió szuperhatalmi pozíciója, kelet-európai befolyása mindenképpen meggyengül.

Ha sem a politikai, sem a gazdasági Brezsnyev doktrína feléledésétől nem kell tartanunk, akkor ténylegesen felépülnek-e a demokratikus polgári társadalmak?

A demokratikus, polgárosodó társadalom intézményes keretét a "kelet forradalma" teremtette meg. De mit is jelent valójában ma a politikai demokrácia? A magyar példa bemutatására szorítkoznánk, de az elemzés többé-kevésbé hasonló a geopolitikai Közép-Európára is.

Az ideológiai fellazulás, a politikai transzformáció a demokrácia víziójának kezdeti szakasza nagy várakozással töltötte el az addig a politizálás szűk ideológiai mezsgyéje mentén szerveződő magyar értelmiséget, a munkásság, parasztság politizáló rétegeit. Pártok, politikai áramlatok, eszmerendszerek bukkannak fel, pezsgő "politizálás" indult meg az országban. Alig néhány hónap leforgása alatt azonban ijesztően megnőtt az emberek elidegenedése a politikától.

Valójában azonban nem az emberek idegenedtek el a politikától, hanem a politika szakad el az emberektől. Nem az emberek közönye szakadt el a

pártok iránt, hanem a pártok közönye az emberek iránt.

A formálódó pluralizmus kiemelten és sokszámú vadhajtéssal küzd. A többpártrendszer ugyan megteremtődött, de hiányoznak azok a demokratikus intézmények, intézményrendszerek, amelyek a demokrácia gyakorlásának tényleges keretét, talaját adnák. A pártok jórészt még az útkeresés, az identitás zavaraival küzdenek, túlpolitizáltságuk valójában az elkendőzése a tényleges politikai-gazdasági kibontakozást szolgáló koncepciók hiányának: valójában csak a pártok zavart önigazolását szolgálják, s a hatalmi identitászavarból táplálkoznak. Az ország ügyeit érintő kérdések megvitatása személyeskedő álbalhéba torkollik, a megoldatlan problémákra robbanásszerű módon próbál megoldást találni az utca embere, s így a parlamentarizmus szabályai helyett az érdekegyeztetés kikényszerítésére csak "taxisbloká" jellegű megoldás kínálkozik.

A rendszerváltás nem szűkíthető le hatalomváltásra, holott egyre inkább mutatkoznak olyan jelek, ami megkérdőjelezi, hogy ténylegesen egy átfogó társadalmi-gazdasági transzformációval állunk-e szemben?

Késik a gazdasági rendszerváltás, s még a demokrácia politikai intézményrendszerének kiépítése, s valójában a polgári társadalom saját intézményeinek a kibontakoztatása.

A rosszul értelmezett "pártaktivitás" gyakorlása egyértelmű túlpolitizáláshoz vezetett, a párthatalmi harcok a legkisebb faluig is lejutottak, ugyanakkor a pártok éppen az önfenntartási-önigazolási kényszertől vezetettve a demokratikus "párton felüli" vagy "kívüli" demokratikus intézményrendszer kiépítését "felejtették" el. Sőt, a demokrácia jegyében folyó csatározások valójában áldemokráciát, parlagi szabadságot eredményeztek.

A politikai nézetkülönbségek külvárosi személyeskedéssé fajulnak, a szó-lásszabadság szabadossággá vált, a sajtószabadság címen pedig poros best-sellerek, ízléstelen pornókiadványok és szenzációhajhász "leleplezések" árasztották el a könyvpiacot.

Túlpártosították és túlparlamentesítették, az országos pártpolitikával agyonterhelték az első demokratikusan megválasztott önkormányzatokat, s az érdekszervezeteket közvetlen pártpolitikai eszközzé kívánták tenni.

Így ma a demokratizálódásból, a pluralizmus kiépítéséből az utca embere csak annyit lát, hogy alig történt rendszerváltás a nagy politikában, s való-

jában nem csökkent az egész társadalom felülről jövő átpolitizáltsága. Mind-ebből következik, hogy a demokrácia megteremtésére irányuló intézkedések, rendelkezések, törvények előkészítése csak lassan, súlyos összecsapások árán kerül megvalósításra. Hiányzik ugyanis a társadalomból az alsó és középszintű érdekegyeztető fórum, vagy azok a szervezetek, amelyek segítségével letisztult javaslatok kerülhetnének parlamenti megvitatásra. Jelenleg a törvényelőkészítés erőteljesebben centralizált pártpolitikai eszköz, mint a pártállam idején. Így nem véletlen, hogy minden beterjesztett javaslat késhegyig menő vitákat eredményez a parlamentben, amiből az utca embere újra csak az "értelmetlen szövecsérlést" szűri le.

Felemás demokráciánkban egy "védtelen" társadalom kialakulása folyik, ahol is a politikai feszültség fő frontja az érdekképviseltek zónája és a nagypolitika között húzódik.⁴

A kormány az érdekképviselési zóna szükségességét nem veszi tudomásul és nem hajlandó beépíteni a döntéshozatali rendszerbe. Az eredmény a növekvő társadalmi feszültségek, ami a felemás demokrácia alapvető konfliktusnövelő természetéből adódik, de semmiesetre sem a gazdasági rendszerváltás természetes velejárója, mint azt a jelenlegi politizáló demagógia állítja.

S amíg a magyar társadalom nem lép túl az elitdemokrácián, s egyúttal nem teremti meg a gazdasági demokrácia révén a gazdasági biztonságot, igazából nem beszélhetünk demokratikus kibontakozásról.

Mi a biztosítéka a gazdasági demokrácia és ezzel a biztonság legfontosabb elemének, a gazdasági biztonság megteremtésének? A kormány a piacgazdaság megteremtésében látja ennek előfeltételét, ami azonban csak egy kiteljesedett polgárságra, vállalkozói réteg megjelenésére alapulhat. A polgárság hatalomátvétele megindult. A kelet-európai népek történelme most a polgárosodás irányába lejt, csaknem minden tényező ebbe az irányba taszítja, segíti, sodorja ezeket az országokat.

A magyar példánál maradva azonban a három frakcióból - a technokrata burzsoázia, a vállalkozó és a komprador burzsoázia - rétegeiből építkező polgárság érhető módon születése pillanatától kezdődően érdekellentéték talaján áll. A kistőkés rétegeket a feltörekvő, magyar mércével mért tőkeerős vállalkozások létükben fenyegetik, de a szabályozórendszer is elsősorban a

közép- és nagytőke kialakulását ösztönzi. A jelenlegi magyar gazdaságvezetés szemmel láthatóan a vállalkozói réteg kialakulását tartja a szerkezetváltás, a világpiaci felzárkózás egyik legfontosabb előfeltételének. Az akkumuláció belső forrása ugyanakkor a társadalmi újraelosztás. Egy gazdasági demokráciát meghirdető rendszer céljait egy általános elszegényedésen keresztül akarja megvalósítani: a gazdasági biztonsághoz vezető út a létbizonytalanságon át vezet.

Éppen ez a gazdaságpolitika ellentmondásos jellege a jelenlegi szociális feszültségek alapvetően meghatározó forrása.

A társadalom legsúlyosabb, sőt növekvő súlyú feszítő ereje a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának felgyorsulása. Jóllehet Magyarország volt talán az első szocialista ország, ahol rést ütöttek az államhatalom monolitikus uralmán, s talán legelőször váltak nyilvánvalóvá a hatalomhoz fűződő viszony által motivált társadalmi egyenlőtlenségek. Korábban a hatalom ilyen irányú megnyilvánulásai azonban nem voltak annyira szembeszökőek, mint a többi szocialista országban, az anyagi, természetbeni juttatások elkendőződtek, a hatalomból eredő privilégiumok gyakorlása részben rejtve maradt, s így a társadalom számára a szociális egyenlőtlenségek kevésbé voltak irritálóak, mint napjainkban.

A 80-as évekre, de különösen az évtizedfordulóra a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása szemmel láthatóan felgyorsult. Az elmúlt évtized kezdetére esik az infláció érzékelhető megjelenése, majd az évek folyamán fokozódó felgyorsulása, s az ár-bér szakadék kiszélesedése érthető módon keltett fokozódó elégedetlenséget a társadalom széles rétegeiben. A társadalmi pozíciók, a jövedelemelosztás tényleges átrendeződése a 80-as évek utolsó két évében vált szemmel láthatóvá és objektíven mérhetővé. A politikai folyamatok demokratizálódásával párhuzamosan gyorsult fel a társadalmi polarizáció és egyre nagyobb tömegek sülyedtek az egzisztenciális, illetve társadalmi létminimum alá.

Így bármilyen paradoxonként hangzik, a demokrácia térhódításával együtt, mint valami torz ikerpár jelent meg a fenyegető létbizonytalanság, 1989-ben pedig egy addig nem ismert jelenség tűnt fel a nagyvárosi utcákon, a hajléktalanok tömege.

Ha közelebbről megnézzük, hogy alakult az egyes szociális rétegek jövedelemviszonya, illetve társadalmi mobilitása, az alábbi kép bontakozik ki:

Ha a népességet jövedelemviszonyok tekintetében nagyon durva kategorizálással szegény-közepes- és jómódú rétegekre osztjuk, akkor sajátos módon a legkisebb mobilitás éppen a szegény rétegen belül tapasztalható. Jóllehet itt is szétszúszott és markánsabbá vált a réteg két pólusa a létminimum és a társadalmi minimum irányába. A döntő változás azonban abban nyilvánul meg, hogy ma a létminimum vagy akörül élők helyzete sokkal kilátástalanabb, mint a korábbi időszakban. Akkor ugyanis a szerény, de a legsúlyosabb nehézségeken átsegítő szociális juttatások átmeneti megoldást jelentettek, mára azonban teljesen megszűntek. Szociális mankóként viszatért a korai kapitalizmust idéző szegénykonyhák rendszere, mint "szociális alternatíva". A hivatalos magyar statisztika szerint 1 millióan⁵ élnek a fizikai létminimum szintje körül, s ugyanennyien sorolhatók a társadalmi létminimumon élők kategóriájába.⁶

A szegényrétegek további megcsapolása a felső réteg akkumulációs forrásainak bővítése érdekében szinte lehetetlen, hiszen a már kialakult állapot is nemcsak szociális robbanást sejtető társadalmi feszültség eredője, hanem szinte egy egész ország szociális devalvációját, értékrendszerének fellazulását hozta magával.

Igen nagyok ezzel szemben a változások a középrétegeken belül. A korábbi igen kisszámú, de stabil középréteg kettészakadt, egyik pólusok szinte a szegénység szintjére süllyedt, míg a felső réteg nemcsak stabilizálni tudta helyzetét, hanem a társadalmi mobilitás felfelé mozgó irányát tudta követni. A jómódú rétegben is jelentős változások zajlottak le. Megjelent egy igen magas jövedelmű réteg, amely azonban csak részben köszönheti létét tényleges vállalkozói tevékenységének, azaz "klasszikus eredeti tőkefelhalmozásnak". Másik részük haszonhúzó a poszt-kádári típusú, "felülről irányított" tőkefelhalmozásnak, a "spontán" privatizációnak. Így minden bizonnyal arra lehet számítani, hogy a kialakuló magyar kapitalizmus egy sor harmadik világból ismert vonással lesz terhes. Mindenekelőtt nem fog egy erős középtőkés réteg kialakulni, ami minden polgári rendszer legfőbb ereje, hanem egy monopolisztikus, a hatalommal összefonódott oligarchia alakul ki, annak feltehetően minden negatív kísérőjelenségével megáldva.

Ilyen körülmények között nagy tere lehet a politikai demagógiának, amit a megnyert "politikai" demokrácia keretei között a hatalom kénytelen tolerálni. Így nagyon kétségessé válik az értékrendszere annak a politikai demokráciának, ami nem párosul egy gazdasági demokráciával. Egy totális társadalom lebontása a társadalom széles rétegei számára pedig nagy megrázkódtatással jár.

A közép-európai változások ugyanakkor modellértékűek lehetnének akkor, ha tényleges demokratikus átalakuláson alapulnának, ha a politikai képzelőerő felmérné a gazdaság és társadalom tényleges szükségleteit és lehetőségeit és ennek megfelelően intézményesítené a demokráciát ahelyett, hogy a hatalom birtokosai és várományosai a demokráciát demagóg szövegmokká degradálva valójában az újraelosztásért folytatnának harcot.

Ha a jelenlegi Közép- és Kelet-Európa társadalmait vizsgáljuk, rá kell döbbernünk, hogy a "kelet" forradalma befejezetlen. A nyomában kibontakozó társadalmat alapvető, megoldatlan ellentmondások feszítik, amelyek hosszú távú konfliktusnövelő, konfliktusgerjesztő hatásuknál fogva destabilizálják a társadalmakat.

A társadalom ellentmondása mindenekelőtt a politika és a gazdaság eltérő mozgáspályája.

Jóllehet mindkettő magában hordozza az ellentmondások egész sorát, de ezt a kettő inkongruenciája válsággá mélyíti.

A polgári demokratikus vívmányokért folytatott politikai küzdelem légüres, vagy legalább is oxigénszegény közegben zajlik le. Demokratikus intézményrendszer nélkül, kiforratlan politikai koncepciók körül folyik a túldimenzionált csatározás. Miközben egy védtelen társadalom nézi végig, hogyan rombolják le még azokat a vívmányokat is, amit a korábbi, a szocialista forradalom teremtett meg.

A piaccgazdaság megteremtése súlyos társadalmi megrázkódtatások árán halad előre. Az eredeti tőkefelhalmozásnak egy késői szakaszát éljük át, ahol a felhalmozás egyik fő forrása a belső újraelosztásnak egy elszegényítő, társadalmi polarizációt gerjesztő rendszere. Ez a megkésett eredeti tőkefelhalmozás azonban nem vethető össze a klasszikus tőkés fejlődés megindulását fémjelző folyamattal, sokkal inkább terhes egy sor a "fejlődő világ" gyakorlatávról ismert jelenséggel.

Így mindenekelőtt a "polarizációs folyamat" során tanúi vagyunk egyfajta felülről irányított tőkekoncentrációnak, amely ugyan találkozik az alulról jövő klasszikus tőkefelhalmozás folyamataival is, de a "kelet-európai mércevel" mért nagytőkésedés elsősorban a felülről jövő tőkekoncentráció eredménye. Az így megszülető vállalkozói réteg azonban kevés közösséget vállalhat a klasszikus kapitalizmus fejlődése során megszületett vállalkozói réteggel, hiszen az állam a vállalkozói réteg megteremtése érdekében a szabályozórendszeren keresztül az átlagprofitrátánál a priori magasabb vállalkozói hasznot biztosít, s ezzel nem ösztönzi a vállalkozói szellem, tehetség kibontakozását, de megkísérti a vállalkozókat, hogy a profit jó részét a parazita felélés csatornáiba terelje.

A profitszerzés legitim csatornáit mellett azonban tovább él a gazdasági informalizmus számos megnyilvánulása és illegitim mozgáspályája segíti a vállalkozói réteg kialakulását. De éppen a felülről jövő tőkekoncentráció eredményeképpen nem a kis és középvállalkozások preferálása irányába tolódik el, ahol hiányozni fog a polgári társadalmak gerincét képező erős polgári, közép- és kisvállalkozói réteg. A jelenlegi társadalmi mozgástörvények ugyanis azelőtt zúzzák szét a polgárságot, mielőtt megteremtette volna.

S éppen ennek kapcsán vetődik fel születő társadalom egyik leginkább destabilizáló tényezője, a tulajdonformák körül kialakult társadalmi identitászavar. Többek között ez ami fékezi a vállalkozásokat, és a hatékony tőke-ingatlan és pénzpiac kialakulását, a modern piacgazdaság működésének alapvető előfeltételét.

Egyik legfontosabb szociális vívmányunk volt az ingyenes iskolarendszer és ezzel az esélyegyenlőség megteremtése a jövő generáció számára. Megszűnően van az állami oktatás kizárólagossága, s ezzel az esélyegyenlőség is. A korábbi térítésmentes egészségügyi ellátás "piacosítási" tervei pedig egyenesen katasztrofális képet vetítenek elénk. Szólás- és cselekvési szabadság címén az emberi értékek, viselkedési normák döbbenetes mértékű inflációjával állunk szemben.

A ráutaltságból eredő társadalmi összetartást a társadalmi érdekkellentétek éleződése váltja fel. Mindez - nagyon merem remélni - a demokrácia "gyermekbetegsége".

A gazdaság hosszú, de még középtávú koherens gazdaságfejlesztési koncepció hiányában ad hoc lépések sorozatára kényszerül, s valójában a mai

gazdaságvezetés alig több a válságmenedzselésnél. A gazdaság és társadalom közötti alapvető ellentmondás azonban lényegesen nagyobb ma, mint a pártállam idején. Akkor ugyanis egy zárt ideológia teremtette meg a társadalom és gazdaság egyes szférái közötti összhangot, vagy legalább is a mainál lényegesen nagyobb egységet teremtett. Ma a két szféra között az azonosulást leginkább csak az jelzi, hogy egy felemás demokráciában egy kialakulatlan piacgazdaság vadhajtsaival birkózunk.

A "kelet" forradalma megteremtette a kiindulópontot egy szuverén önálló államiság, egy biztonságpolitikai garanciákat nyújtó társadalom kiépítése felé. A társadalmi élet nem politikai elemei azonban fokozódó destabilizálódás forrásai, amely egy olyan belső erjedést idézhet elő, ami a politikai stabilitást is megkérdőjelezheti. S míg korábban a pártállam idején a kitörési kísérleteket kívülről fojtották el, addig a külső kényszer megszűnésével a belső erjedés, a gazdasági destabilizálódás talaján érlelhető robbanásveszély gáttalanul törhet a felszínre.

Mindebből következik, hogy a társadalom és a gazdaság jelenlegi ellentmondásait egy előrevetített jövő víziója sem oldja fel, miután a társadalom nem rendelkezik jövőképpel. S míg mindez a társadalom számára alapvető funkciózavarokban jut kifejezésre, addig a jövőkép hiánya az emberi értékek inflálódását, az értékrend tévesztését vonja maga után az egyén számára.

Polgári társadalmat akarunk felépíteni polgári értékrend nélkül. Az egyén és a társadalom viszonya újabb konfliktusteremtő forrás, ami az emberi tragédiák sokaságát vonja maga után, s újra csak a társadalom egészének destabilizálódása irányába hat.

Ne kergessünk illúziókat. Még egy szovjet katonai-politikai fordulat, egy keményedő belpolitikai kurzus nélkül is Közép- és Kelet-Európa társadalmi nagyon sok konfliktussal, igazságtalansággal kényszerülnek szembenállni, akár post, akár prekommunista jellegűek is legyenek azok. Az átmenet évei minden bizonnyal nagyon nehezek lesznek. Nagy társadalmi megrázkódások, újrendeződés az ára egy későbbi talán igazán demokratikus Kelet-Közép-Európának.

S igaz, hogy túlélünk 40 év szocializmust, de nem tudom nem lesz-e nehezebb kibírni néhány év "keleti kapitalizmust".

Jegyzetek

- 1) Kádár Béla: A Közép-Európa forgalom újjászületésének gazdasági értelméről. in: Külpolitika, 1990/1.
- 2) Formailag ugyan több párt létezett az NDK-ban, a gyakorlatban azonban egypárt típusú diktatúraként működött.
- 3) Havel, Vaclav: Living in Truth, Farber & Farber, London 1988.
- 4) Ágh Attila: Felemás demokráciánk, in: Népszabadság, 1991 február 16.